

Ühe taanlase elamusi 1905. aasta revolutsiooni keerises Läänemaal

Vello Helk

Jens Peder Andersen.

Taanis ilmus 1987. aastal üks mälestusteraaamat, millel on eriline seos Eestiga, nimelt Jens Peder Andersenini “Mine 38 år i Rusland 1885–1923” (“Minu 38 aastat Venemaal 1885–1923”). Autor sai väljaõppe põllumajanduse ja piimanduse alal ning töötas meierina Lollandil. Üks ta endine peremees pakkus talle samasugust kohta ühes Eesti mõisas. Teda meelitas parem palk ja suurem iseseisvus ning nii reisib ta aprillis 1885 Eestisse, aga oskas ainult taani keelt. Ta mõõnab, et see oli suur puudus, et oleks pidanud õppima vähemalt saksa keelt. Selle õppis ta üsna kiiresti ära, aga eesti keele oskuse omandamine, mida tal oli vaja töörahvaga suhtlemiseks, võttis kauem aega. Kahe aasta pärast valdas ta mõlemat keelt.

Ta teenis seitse aastat meierina, säästis natuke raha ja asutas oma meierei. Kuue aasta pärast oli ta langevate hindade tõttu sunnitud selle ära müüma, aga sai 1897. aastal ühe mõisa valitsejaks. Seal oli palju talusid, mis polnud veel müüdud, kolm ilusat suurt metsa ja piisavalt tööd, aga ka hea palk, nii et kõik paistis minevat hästi, kuid läks hoopis teisiti, mida ta kirjeldabki oma lihtsas sõnapruugis. Kahjuks völdib ta nii isiku- kui ka kohani-

mesid, peale suuremate linnade (Haapsalu, Tallinn). Lisas on toodud üks kiri, kirjutatud 1899. aastal Märjamaal Haimres, kus järelikult oli ta töökoht. Tekstis esineb see üks kord ainult H-tähega tähistatult.

Andersenini üldhoiak eestlaste suhtes on positiivne ja sümpaatne. Sissejuhatuses kirjeldab ta siinset olukorda, kus mõisnikele kuulus kogu maa ja neil oli õigus kohelda eestlasi oma suva järgi. Venelastest ametnikud eestlastest ei hoolinud, rääkisid ainult vene keelt ja lasid end ära osta, nii et vaesemad eestlased ei saanud kunagi õigust, sest neil polnud raha altkäemaksuks. Ta ütleb, et venelane on flegmaatiline, kergemeelne ja brutaalne vaikselt, tööka ja tõsise eestlase kõrval, kes oli ka kultuuriselt kõrgemal tasemel. Kuna need kaks rahvust olid kõiges erinevad, polnud imestada, et eestlastel oli kole halb elu vene seaduste ja valitsejate all, kes mõistsid õigust ainult altkäemaksudele vastavalt.

Andersen toob ka näiteid venelastest ametnike korrupsioonist. 1896. aastal olevat varastatud ühe talumehe hobune ja koostatud ka protokoll. Pärast seda olevat politsei küsinud talumehe käest, kui palju ta annab hobuse tagasisaamise eest. Talumees vastanud, et poole

väärtusest, 50 rubla. Selle peale olevat vastatud: siis ei saa te oma hobust tagasi, sest varas annab mulle 75 rubla selle temale jätmise eest!

Autor rõhutab, et eesti talupojad kannatasid sellises olukorras väga. Rahva seas tärkas rahulolematus, võib koguni öelda – eriline viha nii venelaste kui ka mõisnike vastu. Nii mõnelgi rikkamal talunikul olid juba täiskasvanud pojad, hästi välja õppinud ja jõukad, olid ka õpetatud mehed ja tublid advokaadid, kes armastusest oma rahva vastu tahtsid vaesemaid kaasmaalasi kaitsta. Nende sitkus väärrib austust – oli näha, et nad armastavad väga oma rahvast ja maad.

Andersen alustab oma mälestusi 1905. aastaga. Saame üsna hea mulje lihtsast taanlasest, kes püüab hoida tasakaalu oma tööandja ja tööliste vahel, mõistab küll hukka äärmuslikud teod, rüüstamise ja põletamise, aga tunneb ka solidaarsust oma alluvatega. Revolutsiooni tagajärjel kaotas ta hulka oma vara. Haimre teenis Andersen 11 aastat, pärast Haimre müümist läks ta 1913. aastal Venemaale, kus ta sai tööd Smolenski lähedal. Ta kirjeldab pikalt ka seda keskkonda, eriti ilusat loodust, mainib aga, et rahvas oli seal väga mahajäänud, palju mahajäänum kui eestlased.

Maailmasõja puhkemisega kaasnes viha kõigi välismaalaste vastu, Andersenile anti mõista, et parem oleks tal lahkuda. Nii pöördus Andersen mais 1915 tagasi Eestisse ja sai jälle mõisavalitsejaks, ka seekord Läänemaal. Poolteist aastat polnud Eestis sõda märgata, aga see jõudis päralt 1917. aasta sügisel, kui sakslased vallutasid Saaremaa, pärast mere lahingut Muhu ja mandri vahel, umbes 12 km kaugusel Anderseni asupaigast. Pärast seda algasid jälle probleemid, jutustajal tuli taluda Vene sõjaväelaste omavoli, laastamist, rüüstamist ja röövimist, mispuhul oli, nagu 1905. aastal, hädaohus ka tema elu.

Natuke kergem oli sakslastega, kelle sõjaväelased majutati mõisa. Andersen kirjeldab ka Vabadussõda, eriti bolševike hirmutegusid, ja on tänulik selle üle, et sõjategevus Lääne-

maale ei jõudnud.

Andersen kritiseerib ka eestlaste käitumist ja iseloomujooni, eriti seda, et eestlased on üldiselt kättemaksuhimulised, tahavad tasuta kurja kurjaga. Selle põhjuseks peab ta aastasadu kestnud rõhumist ja ikestamist. Ta usub aga optimistlikult, et kuna on tegemist teatud määral taipliku ja andeka rahvaga, siis õnnestub neil ühineda Euroopa kultuuriga.

Sõja ja süsteemivahetuse tõttu oli Andersen kaotanud oma varanduse ja ka säästud. Ta oli tulnud Eestisse rahateenimise eesmärgil, et osta hiljem säästude eest talu Taanis. Nüüd pöördus ta tagasi veelgi vaesemana kui enne, kaasas ainult kogemused inimkonna julmuse kohta. Taanis leidis ta siiski abi ja oli tänulik Jumalale, kes oli teda võõrsil juhtinud ja kaitsnud. Tema mälestuste pealkiri pole päris korrektne, sest viimased viis aastat ei elanud ta enam Venemaal, vaid Eesti Vabariigis.

1905. aasta peatükk on siin lugeda eestikeelses tõlkes, natuke lühendatult, vältides eriti kordamisi. Tuleb arvestada sellega, et kuna mälestused on kirja pandud pärast naasmist Taani 1923. aastal, võib neis ette tulla mälunihkeid. Samuti võivad tema Taani taust ja Eesti vabanemine, millele ta viitab, olla mõjutanud mõnd seisukohta. Sündmusi on kirjeldatud isiklikust vaatekohast, tema kristliku hoiaku taustal.¹

1905. aastat käsitlevate trükiste abil on võimalik identifitseerida paari Anderseni mälestuste anonüümset peategelast. Haimre omanik oli tema ajal parun Aleksander (Axel) von Buxhoeveden (1856–1919), põlisest Saaremaa aadlisuguvõsast. Tal oli perekonna maavaldusi Muhus (kolm mõisat: Kuivastu, Võlla ja Pädaste) ja Saaremaal (Võhksa mõis). Haimrega võrreldes (3191 ha) olid need väikemõisad (714, 937, 665 ja 731 ha mõisamaad), nii et Haimre on nähtavasti olnud ta esindusresidents, kus on 1900. aastal sündinud ka ta viimane laps, poeg Karl Otto. Härrastemaja on olnud kolmekorruseline, üsna imponeeriv, Vigala stiilis. Pärast maja mahapõletamist tõm-

¹ Autori keelekasutuses esineb tihti taanikeelseid mõisteid. Ta ei kasuta aga kunagi tavalist taanikeelset vastet sõnale *mõis* – “gods”, vaid alati sõna “gaard”, mille eestikeelne üldvaste on *tal*. Mõnes ühendis võib seda aga siiski mõista mõisana, nagu ka käesolevas tõlkes.

Ivan (Ants) Paulus.

Haimre mõisahoone.

bus omanik nähtavasti tagasi Muhusse ja müüs Haimre 1910. aastal Paul von Straelbornile. 1905. aastal valiti ta Saaremaa rüütelkonna maamarssaliks ja tapeti Saaremaa mässajate poolt veebruaris 1919 Kuivastus.²

Teine peategelane, “president”, on Velise kooliõpetaja Ivan (Ants) Paulus, keda nimetatakse üheks liikumise agaramaks juhiks.³ Ta oli kohaliku revolutsioonikomitee esimees, kes organiseeris oma “vabariiki”. Velise koolis oli ülestõusu staap. Kui 19. detsembril ründas karistussalk kooli, õnnestus tal koos Mihkel

Aitsamiga põgeneda. Nad mõlemad mõisteti 25. jaanuaril 1906 Märjamaal tagaselja surma.⁴

Mihkel Aitsam avaldas 1937. aastal oma mälestused, milles on juttu ka Haimrest ja selle valitsejast.⁵ Nende põhjal saab mõnest episoodist erineva pildi, Andersen on nähtavasti ühte ja teist, eriti elu ohustamist (hirmul on suured silmad), üle dramatiseerinud. Tölke viidetes on võrdlusi Aitsami versiooniga, millel on see eelis, et osalejad on nimelised. Aga ka siin on nagu põnevas romaanis dramaatilisi episoodide ja dialooge, mida ei saa võtta sõna-sõnalt.

² Genealogisches Handbuch der Oeselschen Ritterschaft, bearbeitet von Nicolai von Essen, Tartu 1935 (reprotrükk Hannover–Döhren, 1971), lk. 76; Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960, Köln–Wien, 1970, lk. 136; Baltisches historisches Ortslexikon, Teil I. Estland. Bearbeitet von Gertrud Westermann, Köln–Wien, 1985, lk. 110, 267, 331, 439, 670; Eesti NSV ajalugu, III, Tallinn, 1971, lk. 143–144. Siinjuures eriline tänu kolleeg Enn Küngile, kes mitte ainult varustas mind koopiatega 1905. aastat käsitlevatest artiklitest ja teostest, vaid vaatas läbi ka Haimre materjale Eesti Ajalooarhiivis. Neist on eriti oluline fond nr. 3654: 1905. aasta Selts, säilik 37: Märkmed Tallinna Ringkonnakohtu protokollide toimikust (N344-1908), mis sisaldab referaate ülekuulamisprotollidest Mõisamaa, Kasti ja Haimre mõisate kohta, allpool tsiteeritud: EAA 1905. Neid põhimaterjale on nähtavasti kasutanud ka Aitsam (vt. viide 5).

³ Läänemaa, Tartu, 1938, lk. 308. Siin pole antud tema eesnime, vaid ainult algustäht “J.” Sama nimevormi kasutab tekstis “Eesti NSV ajalugu II”, Tallinn, lk. 397, 415, aga registris (lk. 690) on ta eesnimeks antud *Jaana (Ivan)*. Mihkel Aitsam (vt. viide 5) nimetab teda *Ivan*, mis on ka tavaline teistes allikates. 1908. aasta kohtu- aluste nimekirjas esineb ta kui Ants (Ivan) Jakobi p. Paulus (Aitsam, lk. 364). Tema kohta olen saanud häid lisaandmeid kolleeg Kalev Jaago kaudu.

⁴ Eesti NSV ajalugu II, Tallinn, 1963, lk. 397, 407, 415.

⁵ M. Aitsam. 1905. aasta Läänemaal eel- ja järellugudega. Isiklikke mälestusi ja uurimusi. Tallinn, 1937. Aitsam mainib veel ühte taanlast, nimelt Vana-Vigala mõisa karjaravitsejat nimega Ni[e]lsen (lk. 152). Ta iseloomustab Paulust kui mõõdukat juhti, kes püüdis jääda parajuse piiridesse, kuna Aitsam esitas käredamaid otsuseid ja nõudis nende kiiremat täidesaatmist (lk. 121). Paulus tuli märtsis 1905 Tartust Velisele. Pärast põgenemist varjas ta end mitmes kohas, aga tabati 1906. aasta augustis (Aitsam, lk. 223–224) S. Seeland: Velise valla ajaloost, Pärnu-Jaaguipi, 2005 (lk. 114), kohaselt olevat ta põgenenud Ameerikasse, mis ei vasta tõele. Pauluse kohta saadud lisaandmete eest võlgnen tänu ka Jürgen Kusminile Sergei Seelandile.

Revolutsioonista 1905

Jens Peder Andersen

■ 1905. aastal kasvas tõsiselt rahutus rahvas seas. Ei tahetud leppida väga pika tööpäevaga, nõuti kõrgemat palka ja rohkem vabu päevi. Eriti nooremate hulgas tekkis selline streigivaim, et majapidamist oli raske korras hoida. Peale selle reisisid ringi mitmed agitaatorid (tudengid ja vabrikutöölised) ja pidasid koosolekuid. Nad agiteerisid ägedates kõnedes nii Vene valitsuse kui sakslastest mõisnike vastu, karjudes: “Maha Vene valitsus! Maha aadlikud! Me tahame oma Eesti Vabariiki!” Nad löid rahvale ettekujutuse, et ainult siis, kui nad on ühel meelel, võib ikkest vabanemine õnnestuda. Rõhutati, et nende poolel olevat sõjavägi, kes ei laskvat end kasutada kellegi vangistamiseks ega karistamiseks. See kõik oli aga suur eksitus, nagu hiljem selgus. Oktoobris oli juba palju kuulujutte ülestõusust tsaari vastu. Osalt oli see tõsi, aga enamikus väljamõeldised. Ometigi oli õhus nagu midagi, mis avaldas kõikidele survet. Keegi ei julgenud end teisele usaldada. Et midagi oli tulemas, aimasime kõik.

Ühel õhtul teatati meile telefoni teel, et Tallinnast on väljunud üks salk, rüüstamise ja purustamise eesmärgiga. Sihiks olid mõisad, kus purustati mööblit ja muud majasisustust. Nad olid just teel meie valda. Kuulsime telefoni kaudu, et nad tulevad üha lähemale ning peksavad läbi need, kes katsuvad hävitustööd takistada. Nad on hambuni relvastatud. Ka ühte pastoraati tuli üks kamp, aga see käitus üsna inimlikult. Nad läksid läbi lastetoa, kus pastori väikesed lapsed rahulikult magasid, võtsid pastori laskerelvad ja kõik tema sularaha. Seejärel lahkusid nad lauldes. Kui nad olid märatsenud 8–10 mõisa peahoonete kallal, kuni natuke üle kesköö, siis sai neil villand ja mõned põikasid väsinult sisse ühte maakõrtsi, võtsid toa ja läksid rahulikult magama, kavatsedes järgmisel päeval jätkata. Vahepeal oli aga selle kreisi politseiülem kogunud rühma politseinikke ja mõned metsavahid ning läks neile vastu, võt-

tes kõik kinni. Nad said aga varsti vabaks, sest Vene ametivõimud ei hoolinud sellest eriti, kui see ainult tabas sakslastest mõisnikke. Ka meie mõisas agiteerisid mõned ülestõusu, eriti üks karjatalitaja ja üks päevatöoline. Saime ikka kuidagiviisi hakkama. Ajalehed kirjutasid olukorra kohta palju, eriti oli kaebusi selle üle, et meie töölised saavad vähe palka ja neil on liiga pikk tööpäev. Mõlemad väited ei vastanud kaugeltki tõe, sest palka oli näidatud palju väiksemana, kui see tegelikult oli, ja tööpäeva kolm tundi pikemana. Ma ei suutnud vaikida, vaid vastasin ühes teises lehes, kirjeldades tegelikku olukorda Haimres. Seda ma ei oleks pidanud tegema, sest peatselt sattus politsei ühe salajase komitee jälgedele, mille eesmärgiks oli mõrvata kõik need, kes olid nende uute ideede vastu. Oli juba välja antud käsk, et üks mu ametivend ja mina on vaja üles puua. Politsei soovitas mul otsida varjupaika mõnes tundmatus kohas. Ma vastasin, et nende kohus on mind kaitsta ja et eelistan kohale jääda.

Väljavaated polnud siiski kõige paremad, sest ühel hommikul keeldus mõisarahvas tööle minemast, sest nad olevat kuulnud, et kohale on tulnud üks kamp: “Must käsi”, nimetatud ka “Mustsajaks”, kelle hulgast mina olevat peitnud umbes 40 meest ühe naabermõisa keldrisse, kus nad rahva väitel pidid püsima kuni minu poolt kindlaksmääratud päevani, mil ma lasen nad vabaks, tapma kõiki naised ja lapsi Haimres. Sel hommikul paistis, et nad tahavad mind kontori ees kasvava suure jalaka otsa üles puua. Jumal kaitses mind ja mul õnnestus neid veenda seda asja lähemalt uurima. Jumal saatis samal ennelõunal kõne all olevast mõisast ühe teenijatüdruku, ja kui too kindlalt ütles, et selles jutus pole ühtegi tõesõna, siis sai neid panna uskuma, et kõik oli väljamõeldis, ainult selleks lendu lastud, et elimineerida minu autoriteeti, võimaluse korral ka mind ennast.

Nägin selles Jumala kaitsvat kätt. Rahuaeg oli siiski lühike. Detsembri algul kuulsime, kuidas suured kambad hakkasid jälle ringi käima. Kui aadlikud enne oma kodudest ei põgenenud, siis tiriti neid igale poole kaasa, ja kui ei saadud aadlikke kätte, siis tabas sama saatust valitsejaid. Meie parun oli nende hulgast, kes

põgenesid kogu oma perega Saksamaale, ta jättis lahinguplatsi mulle.⁶ Üks taanlasest valitseja lasti oma kontori ees maha, sest ta keeldus loovutamast viljaaida võtmeid. Teised valitsejad tiiriti kaasa, nagu ka mitmeid mõisaomanikke.⁷

Me nägime ära, kuidas ja kuhu need bandiidid liikusid, sest igal öösel paistis ligi 20 tulekahju. Nad süütasid alati õhtuti ja liikusid mõisast mõisa. Nad võtsid mõisa parimad hobused ja sõitsid või ratsutasid, et jõuda kiiresti edasi. Me saatsime oma riided, ka pesu ja muu ühe tuttava vesiveskimöldri juurde.⁸ Ei julgenud loota, et saame need tagasi. Aga just need kastid sain pika aja pärast tervelt kätte ja kahetsesin, et ma rohkem ei saatnud. Kogusin oma pere kokku ja teatasin, et kõige järgi paistab, et ka meile tungitakse kallale. Palusime Jumalat, aga ei saanud siiski rahu. Kartus kasvas, järgmisel hommikul kuulsime, et nad [mässajad] on meist 25 km kaugusel, ja et olevat otsustatud, et meie kihelkond, kus on 8 mõisat ja karjamõisat, pidavat maha põletatama järgmisel päeval või samal õhtul. Oli päevaselge, et ka mind ja mu peret kavatseti mõnitada, võib-olla tappa, sest see oli ju nende programm. Seepärast sõitsime kõik samal pärastlõunal ühte karjamõisa, umbes 6 km peamõisast.⁹ Õhtu liginedes nägime meie kodu piirkonnast tõusvat suitsu ja kohe pärast seda tuli üks meie truu sõber, üks noormees, sõites nii kiirelt kui hobune joosta jõudis, ja teatas, et on tulnud suur relvastatud kamp mehi umbes 20 reel. Nad olid süüdanud mõisahoonet, lõõnud valitsejamajas kõik tuhandeks tükiks ja otsinud mind. Sõitsin tagasi mõisa, kus mind ootas ees kurb pilt. Paljud tahtsid ainult röö-

vida, ja kuna see oli kolmekorruseline hoone, mis oli süüdatud katuse alt, siis oli kogu öö küllalt aega asjade äraviimiseks. Seal oli vallasvara, mis oli kindlustatud 180 000 rubla eest, kuna omanik oli väga rikas. Minu oma mööbel ja muu vara oli osalt ära viidud, ja mida polnud võimalik transportida, oli purustatud kirveste ja raudkangidega, nii et vaevu oli võimalik majja sisse pääseda. Pealegi oli õhtuhämarik, nii et kõik nägi väga õudne välja. Tahtsin minna ja vaadata, kas saab veel midagi põlevast majast päästa, aga samas tuli üks meie omadest ja teatas mulle salaja, et kontori ees seisavad kolm meest, kellel on kavatsus visata mind põlevasse majja ja et nad pealegi tahavad mind petrooleumiga üle valada. Vaatasin aknast välja ja nägin teel seisvat kolme võõrast meest, nagu kedagi oodates. Ma ei teadnud, mida arvata, aga katsusin end päästa tagaukse kaudu. Seal oli üks hobune saani ees. Istusin saani ja põgenesin jälle karjamõisa, kus oli mu pere. Olime nõutud, kuhu peaksin ma nüüd pöörduma? Kuulduse kohaselt oli kavas ühe mõisa vastu samal öösel veel üks rünnak. Siis ütles minu 8-aastane tütar: "Isa, peida end täna öösel ära, küllap siis läheb kõik hästi. Aga ära kellelegi ütle, isegi mitte meile, lastele, kuhu – siis saame hiljem kõik jälle kokku ja reisime Taani. Aga tee ruttu!" Siis sai mulle selgeks, mida pidime tegema. Lapsed (meil oli 7 leeriikka jõudmata last) saatis üks põllundusõpilane oma vanemate juurde, kes elasid keset metsa umbes 2 km põlevast mõisast. Kui me nüüd palves ja südantlõhestava nutuga lahku läksime, kartsime, et sellistes tingimustes võib see jääda viimaseks nägemiseks.¹⁰

⁶ Enamik mõisnikke otsis varjupaika Tallinnas. Haimre mõisnikku ei mainita nende hulgas, kes võtsid osa karistusaktioonidest, küll aga tema suguvõsa esindajaid Koluveres ja Lihulas (Aitsam, lk. 160, 185).

⁷ Aitsam toob küll näiteid kaasavedamisest, aga ei maini ühtegi mahalastud valitsejat, kuigi mõnda ähvardati surmaga (lk. 136).

⁸ Haimre mõisa maadest jookseb läbi Konuvere (Vigala) jõgi, mille ääres oli Sulu karjamõis.

⁹ See vastab vahemaale Haimrest lõunas paiknevasse Sulu karjamõisa. Vrd. Aitsam, lk. 141.

¹⁰ Haimre põletamist kirjeldab Aitsam lõigus "Haimre põletati kaks korda" (lk. 137) natuke teisiti: "Kasti mõisa rüüstamise järele keskpäeval [15.12.] läks jõuk parun Aleksander Buxhoevdeni Haimre mõisa. Siia jõuti kella 3-ks. Ajaviitmata asuti mõisa rüüstama ja seda tööd jätkati ka valitseja Anderseni elumajas. Mõisa ülemine kord süüdati põlema ja sõideti siis Vana-Märjamaa mõisa suunas. Õhtu eel tuli sama jõuk tagasi.

"Tuline kurat, mis see siis tähendab?"

Mehed vandusid täiest suust. Mõis terve, üksi ülemisel korral on näha tulejälgi. Mõisa teenijaskond oli tule edasitungi mõisa esimesele korrale seisma pannud. Nüüd panid mehed oma hävitustööle krooni pähe: süütasid teiskordselt ja seisis juures, et ükski ei pääseks enam tuld kustutama."

Minu abikaasa ja mina läksime välja külma öö kätte. Mul ei olnud kasukat, olin segaduses unustanud selle selga panna. Tol ööl oli 25 kraadi külma (Celsius), nagu ma hiljem kuulsin. Läksime üle põldude. Seal seisatasime ja vaatlesime ümbrust. Taeva-kaar punetas tulekahjudest, vist kümme oli neid näha. Nutsin nagu väike laps, panin käed kokku ja ütlesin: “Vaene Eestimaa, kas sinu patt oli tõepoolest nii suur.” Pidime minema edasi, üle pooleldi jääkaanega jõe ja jõudsime ühe vana lagunenud küüni juurde, kus oli olnud heinu. Väravad olid vanad ja neid polnud võimalik sulgeda, nii et seal oli väga külm, aga tundus, nagu oleks aeg seletamatul kombel lühenenud. Enamiku ajast palusime Jumalalt kaitset nende ebainimlike olendite vastu. Kuulsime igalt poolt palju laskmist ja koerte haukumist ja nägime, kuidas üks mõis teise järel süüdati põlema, nii et peaaegu kõik mõisahooned ümberringi põlesid. Kuulsime ka hurraa-karjumist kuni 7–8 kilomeetri kauguselt, sest oli väga vaikne ilm. Kell 7 hommikul tuli aidamees, kes ainsana meie asukohta teadis. Ta jutustas, et karjamõisas oli rahulik, aga ta polnud maganud, vaid olnud ümbruskonnas maad kuulamas ja teada saanud, et päeva jooksul pidi toimuma kallaletung. Seepärast olime nõutud, kuhu minna, aga läksime siiski koos tema juurde. Umbes lõuna paiku sain teada, et läheduses on palju võõraid mehi, mõned ratsa, teised sõites, kes piiravad karjamõisat kolmest küljest. Katsusin põgeneda vabas suunas, aga ei jõudnud kaugele, umbes veerand kilomeetrit, kui märkasin, et minu pihta lasti. Laskmist ma ei kuulnud, ainult kuulide vingumist. Üks läks vist väga lähedalt möö-

da, sest tundsin põsel õhusurvet. Vaatasin tagasi ja avastasin, et mind jälitavad umbes 12 noort meest, kes olid kõik hästi relvastatud ja ratsutasid headel hobustel, kelle nad olid võtnud ümbruse mõisatest. Et minu hobune sama kiirelt joosta ei suutnud, siis nägin ära, et nende käest oli võimatu pääseda. Äkilise inspiratsiooni ajel pöörasin hobuse ümber ja ratsutasin neile vastu. Nad arvasid, et olen haavatud, ja jätsid kohe laskmise järele. Kui olin küllalt lähedal, siis hüüdsin: “Ärge laske mind maha. Halastage mu pere peale, keda ju kõik tunnevad, ja ka minu enda pärast.” Nad hüüdsid vastu: “Käed üles, andke kohe relvad ja raha!” Ma viskasin neile kohe, mis mul oli (nad ei saanud mu 33 rublaga rikkaks). Nad seletasid, et üks kooliõpetaja siit umbes 18 kilomeetrit eemal oli kuulutanud end Eestimaa presidendiks ja et tema nimel võtavad nad mu vangi, sest nad on minu tabamiseks välja saadetud. Kas elusalt või surnult, see olevat talle ükskõik, kuna rahvasuus olla mind süüdistatud, et ma olevat oma herra käest saanud 3000 rubla ja ühe kuulipilduja. Kuna ma sellest midagi ei teadnud, siis ei saanud ma neile rohkem anda. Nad kuulutasid mind oma vangiks ja pidid viima mu mainitud presidendi juurde. Mu abikaasa tahtis jagada minu saatust. Meid võeti vahi alla, ja kui nad olid purustanud kõik aknad ja ukSED, ka aidamehe majakraami, siis viidi meid kolme relvastatud mehe saatel ära.¹¹

Olin üsna rahulik, arvasin, et mul pole oma elu pärast vaja karta, jätsin kõik Jumala kätte. Me saabusime sihtkohta õhtuhämaruses. Tulek äratas suurt tähelepanu, sest olime kättesaadud tagaotsitavad. Kõik olid väga heas tujus ja laulsid vahetpidamata teotuslau-

¹¹ Seda kirjeldab Aitsam üsna erinevalt (lk. 141): “Kella 11 paiku päeval lähenes jõuk Sulu karjamõisale. Haimre mõisa põletamise eel oli mõisavalitseja, daanlane Andersen, põgenenud varjule karjamõisa. Nähes sõjariistust mehi lähenemas, pistis hirmunud valitseja üle põllu metsa poole jooksmas.

“Pea kinni!” karjuti talle.

Valitseja ei pidanud, vaid lidus üha metsa poole. Keegi pani püssi palge.

“Ära sa inimest maha lase!” hüüdsid seltsilised.

Pauk kõlas ja kuul vihises valitsejast mööda. Põgenik seisatas.

“Revolver ja raha siia!”

Saadigi revolver ja 35 rubla raha.

“Kuhu sa jooksed? Ah, sa ei taha tunnista uut valitsust! Oled vangi võetud.”

Seejärel süüdati kupja Mihkel Uiho elumaja ja sõideti minema. Kupjal ja teomeestel õnnestus tuld kustutada.” (need kaks samanimelist Aitsami pole identsed.)

le parunite ja kogu aristokraatia kohta. Sinna oli kogunenud mitusada inimest. Mõned olid vabrikutöölised Tallinnast, teised popsid mitmest mõisast, oli ka peenemaid härrasid, vist üliõpilasi, aga suurem osa oli igalt poolt kokku jooksnud põobel, erinevalt riides, aga ühine oli neil, et kõik olid püssidega relvastatud. See oli arusaamatu, kuidas võis rahva käes nii palju relvi olla, kuna neist muidu polnud kunagi midagi näha ega kuulda olnud.

Meid kuulati kohe väga rangelt üle.¹² Nad siiski jahmusid, kui kuulsid, et oleme Taani alamad. Märkasime selgelt, et see presidenti just ei rõõmustanud. Üks osa tahtis koolimajast, kuhu olime toodud, viia mind üksinda ühte kogumiskohta umbes poole kilomeetri kaugusele, aga siis kuulis mu abikaasa juhulikult, et see on ainult meie lahutamise ettekääne ja et nad tahavad teel sinna mind maha lasta. Ta protesteeris selle vastu ägedalt ja pärast suurt kisa ja kära anti meile lõpuks üks tuba, kuhu meil tuli jääda.

Sealt kuulsin, kuidas “president” saatis igale poole oma “sõdureid”, nagu ta neid nimetas, et maha põletada tema nimetatud mõisahäärbereid, 8–9 sellel öösel.¹³ Kui keegi osutab vastupanu, tuleb need maha lasta või vähemalt tuua kõik omanikud ja valitsejad tema juurde.¹⁴ Ta tahab nendega natuke rääkida, ütles ta. Kuna meie polnud viimased kaks päeva saanud peaaegu midagi süüa, siis palusin seda ja saime ka, pärast seda, kui kogu kamp oli välja saadetud. Seejärel läks president voodisse ja kohe kuulsime teda norskamas. Kell 2 tulid mõned välja saadetud mehed tagasi ja panid oma püssid koolituppa.

Nad ei paistnud oma tegudega rahul olevat, sest kirusid väga rahutult. Ka valvurid meie ukse ees olid halvas tujus, sest neile ei tulnud vahetust. Usun, et nad tüdinesid ära ja läksid koju. Lõpuks jäin ka magama ja ärkasin koi-du eel, kui suur osa eilse päeva kangelasi tuli laskerelvade ja mitut sorti padrunitega, mida nad olid öö jooksul röövunud. Kuna nende hulgas oli mõni “arg vennas”, siis viidi nad ära, ma ei tea aga, kuhu.

Nüüd valiti välja mõned mehed, kes pidid minema minu koju, järele uurima, kas ma olen midagi sobimatut ära peitnud. Ma ütlesin, kuhu olin pannud ühe püssi ja suure revolvri. Nad tulid nendega tagasi, aga meie saatust oli veel otsustamata. Arvati, et mind tuleks maha lasta, aga tõsiasi, et olen taanlane, andis presidendile põhjust järelemõtlemiseks, kuna minu abikaasa ähvardas sel puhul teavitada Taani konsulit. Jäime kohale ja saime päeva jooksul teada, et meie lapsed on kindlas kohas selle õpilase vanemate juures, kes mässulisi ei toetanud. Kolmanda päeva hommikul kuulutasid 3–4 meest, kes olid mingisugused nõunikud, et me võime minna, kuhu tahame. See paistis olevat hea, aga lähemalt asja kaaludes see vabadus meid ei aidanud, sest olime kuulutatud lindpriiks. Igaüks võis meid karistamata maha lüüa. See pärast ütlesin neile rahulikult, et kui me ei saa kedagi nende “sõduritest” meid koju saatma, siis eelistame kohale jääda. Lõpuks otsustas “president” ise kaasa tulla ja valis välja 3–4 relvastatud meest saatjateks ja kaitsjateks pööbli vastu, kes arvatavasti laastas ja rüüstas meie mõisa.¹⁵

¹² Andersen mainib oma tunnistuses, et teda kuulati üle Pauluse juuresolekul, keda kutsuti vabariigi “presidentiks” (EAA 1905).

¹³ Velise mehed põletasid esimese mõisana Läänemaal 14. detsembril Valgu mõisa. Järgmisel päeval jõudis Velisele 10-meheline tallinlastest mõisapõletajate salk, kes koos kohalike meestega järgneva kolme päeva (15.–17. det.) jooksul põletasid siin maha veel 19 mõisat (Läänemaa, lk. 309). Üksikasjalisemalt on seda kirjeldanud Mihkel Aitsam. Tema kaardil (lk. 171) on märgitud kõik 20 mahapõletatud mõisat.

¹⁴ Vrd. Aitsam, lk. 131.

¹⁵ Aitsami versioon on natuke teistsugune (lk. 141): “Andersen viidi Velise vallamajja – Pauluse staapi, kus teda hoiti kinni 12 tundi ja lasti siis Pauluse käsul lahti, Andersen kartis üksi koju minna. Pauluse käsul võttis Jüri (kirikunimega Georg) Riese Valgu Aasa talust ta oma hoole alla. Rakendas hobuse ette ja sõidutas Anderseni Haimresse.” Aitsam ei maini kunagi Anderseni abikaasat. Tema kohaselt peeti Anderseni kinni 12 tundi. See võib pärineda Anderseni enda tunnistusest (EAA 1905). Mälestuste kohaselt lasti ta lahti alles kolmanda päeva hommikul, siin arvestab ta aega kannatuste algusest. Ka tunnistuses ütleb Andersen, et Paulus tuli Haimresse kaasa.

Sinna jõudes nägime, et mõis veel põles. Oli pühapäeva ennelõuna, tuli oli süüdatud neljapäeva õhtul. Me ei vaadanud seda kaua, mõtted olid laste juures, et kuidas neil olid möödunud päevad läinud. Saatsin kohe nende järele ja nad tulid joostes. Nüüd järgneb midagi, mida ei saa kirjeldada, sest selle peab ise läbi elama. Nimelt jälleenägemisrõõm, me olime kõik terved. Lapsed kaelustasid meid, me nutsime rõõmupisaraid.

Nüüd tahaksin jutustada, mis oli meie kodus meie äraoleku ajal juhtunud. Sel õhtul, kui lapsed karjamõisast oma pelgupaika viidi, olid nad teel möödunud põlevast mõisast. Samal õhtul hiljem ei olnud meie vanuselt teine tütar saanud rahu. Ta oli tahtnud näha, kas meie majas saab veel midagi päästa. Ta hakkas koos teenijatüdurukuga tegema puhastustöid, kõrvaldama lugematuid kilde, mis katsid põrandat, samuti mööblitükke. Nad leidsid ka piparkoogitaigna, see oli just jõulude-eelne aeg. Nad said kätte ühe meie sulase, kes istus kööki neid kaitsma, nii hästi kui ta suutis, ja nad hakkasid kooke küpsetama. Kõik laabus hästi, keegi neid ei seganud, sest mässulised olid läinud edasi naabermõisa, et seal oma kangelastegusid jätkata.

Vahepeal oli hommikupoolikul kokku kogunenud hulk halbu inimesi, kes tahtsid varastamise eesmärgil pääseda viljaaita. Nad tahtsid sundida aidameest andma ära võtmed, aga need õnnestus mu tütrele talt oma kätte saada ja viia peitu sinna majja, kus olid teised lapsed. Pärast seda tõusis hirmus kära, sest need võõrad tahtsid saada jõuludeks leivavilja. Sepp ja aidamees heitsid aida ukse ette maha ja ütlesid, et ainult üle nende laiba pääseb vilja juurde. See pani nad häbenema ning nad leppisid mõne tooli ja lauaga tulekahjupaigalt. Samal kombel tahtsid mõned

viia ära ühe lehma, aga seda takistas sama kindlalt üks vanem karjatalitaja. Nende uute põhimõtete järgi ei tohtinud töömehele keegi kätt külge panna.

Järgmisel hommikul levis mõisas kuuludus, et olevat rünnatud karjamõisat ja mind koos abikaasaga ära viidud, aga samas jutustatud ka lastele, et ma olevat haavatud. Üht arsti, kes läheduses elas, oli kutsutud koos diakonissiõega sõitma sinna, kus ma olen, et näha, kuidas on asjalood.¹⁶ Nood aga kartnud julma kohtlemist ning jäänud koju, nii et lapsed olid teadmatutes hirmul, kuni said mind näha. Tänu Jumalale olid need ainult valed kuulujutud, mida need võõrad inimesed olukorra halvendamiseks levitasid ja mida nad said kasutada, et minu äraolekul kergemini mõisavarandust röövida.

Üks noor parun oli langenud mässuliste kätte nagu minagi. Nad tassisid teda kaasas kolm päeva, ja kui nad viisid ta mahalaskmiseks ühele heinamaale, õnnestus tal põgeneda. Ta tuli samal päeval minu juurde kaitset otsima.¹⁷ Ka mitmed põgenikud tulid hiljem öö jooksul ja ma saatsin nad kõik ühte raudteejaama, kuhu olid kogunenud mitmed mõisaomanikud, et sõita koos Tallinna.¹⁸ Seal olid nad ju kindlas kohas. Kahte vanemat härrat oli veetud ringi umbes viis päeva. Neid oli sunnitud sööma seakünast, nad olid enne pääsemist pidanud kannatama palju mõnitusi.

Viha kõikide mõisnike ja saksa keele rääkijate vastu oli nii tugev, et püüti olla igal kombel julm nende vastu, kes kätte saadi. Ka meie pool oli palju neid, kes katsumisid nendel päevadel mõisaomanikku kahjustada. Näiteks oli üks tööline nimega I. S. nii agaralt tegevuses põleva maja akende lõhkumisega, et ei pannud tähelegi, et tal

¹⁶ Siin on nähtavasti tegemist Märjamaa arsti dr. Hoffmanniga. Aitsam ütleb, et kuigi rahvuselt sakslane, oli ta "ümbruskonnas lugupeetud arst, eriti vaeste keskel, keda ta tihti tasuta ravis. Ükski mõisapõletajatest ei puutunud arstimajja ega haiglasse." (lk. 138)

¹⁷ Siin võib olla tegemist Võhma mõisa omaniku parun Budbergi poja Ottoga, 20-aastase Tartu üliõpilasega, kelle vangistamist ja vintsutamist on kirjeldanud üsna pikalt Aitsam (lk. 156–158, 179–180, 197–198). Pärast Velise lahingut olevat ta sõidutatud Kasti metsa vahele, kus tal palutud reelt lahkuda. Siis olevat ta läinud jalgsi Märjamaa suunas. Anderseni ja Aitsami andmed aga ajalisel ei klapi.

¹⁸ Tolleaegsed lähimad raudteejaamad olid Ristil ja Raplas.

jooksis veri sõrmedest küünarnukkideni, valust hoolimata jätkas ta oma tegevust.¹⁹ Ühel teisel ei õnnestunud paari võlvidud ruumi põlema panna. Ta murdis raudkan-giga üles põrandat, lõi kapid ja muu mööbli tükkideks ning tõi tuld kõrvaltubadest. Sel kombel õnnestus tal see tuhandada, ja ome-ti oli mõisaomanik õiglane mees, kes oli võimaldanud nende lastele tasuta kooli. Ta oli asutanud vanadekodu, kus vanade eest hoolitses üks diakoniss. Ta oli võimaldanud kõigile tasuta arstiabi ja jõuluajal oli meil alati suur lastepidu, kus mõisa lapsed, 75 tükki, said palju toredaid jõulukinke. See aga ei aidanud, rahvusviha oli selleks liiga suur, et anda ruumi tervele järelemõtlemi-sele. Seepärast olid kõik mõisnikud läinud ülepeakaela oma teed igas suunas, jättes kõik valitsejate hooleks.

Lugeja tahaks vist küsida: “Kus oli kõige selle ajal politsei?” Kuna umbes 9/10 elanik-konnast oli mässuliste poolel, siis olid polit-seinikud täiesti võimetud ja peitsid end lin-nades või tsiviilriietes. Kõige selle eesmärk oli omastada mõisad ja ära ajada omanikud, ning mida suuremaid vägitegusid need noo-red inimesed sel ajal korda saadavad, seda rohkem oli neile lubatud maad. Ka see tuli, aga alles 15 aastat hiljem. Oli küll telegra-feeritud Peterburi sõjaväe järele, aga ka seal oldi hirmul ülestõusu ees, sest just oli lõppe-nud Jaapani sõda, kus venelased olid saanud tugevasti lüüa. Peale selle polnud Venemaa valitsus eriti sõbralikult häälestatud sakslas-test mõisnike vastu Läänemere provintsid, kuna need venelaste mõiste kohaselt liikusid

liiga kiirelt edasi kultuuri ja lihtrahva valgus-tamise alal.

Kui olin tagasi kodus ja president oli rää-kinud osa rahvaga, otsustati, et kevadel tuleb kogu mõis tööliste vahel tükeldada, aga vahe-peal jätkata vanal viisil. Siiski ei pidanud sis-setulekud minema omanikule, vaid tuli rah-vale ära jaotada. Selle peale kutsuti kõik mõi-sarahvas kokku, mehed ja naised, üle 18 aasta vanad, samuti kõik ümbruskonna talunikud. Kokkutulnuid oli 300 ringis ja neile seletati, et mõis on avalikult võetud endise omaniku käest ära ja tuleb tükeldamisele kevadel, ja et nad peavad nüüd ise valima valitseja seda kontrollima, sel moel, et nad valivad iga küm-ne inimese kohta ühe esindaja. Valiti loomuli-kult sellised, kes oskasid lugeda ja kirjutada, neid polnud õigupoolest mitte vähe. Seejärel asuti samal päeval valitsejat valima. Nagu ma aru sain, ei tohtinud tal olla mingeid õigusi, ta pidi ainult katsuma saada sissetulekuid. See polnud kerge, sest töörahvas pidi ise kindlaks määrama oma tööpäeva pikkuse, ka töö liigi ja palga. Valiti siiski mind, pealegi ühel hää-lel.²⁰ Kuna mul polnud paremat valikut, siis võtsin selle pakkumise vastu. Peamiselt nä-gemaks, kuidas see kõik peab lõppema, sest ma nägin ette, et mõisnikke polnud võima-lik nii lihtsalt minema ajada, ja ma võin asju koos hoida nii kaua, kui suudan. Kuna kõik meie riided, ka voodipesu, olid ära viidud ja mööbel tükkideks pekstud, siis polnud meie väljavaated just head. Kõik see kestis ainult kolm päeva, siis tuli väike salk sõdureid po-litsei juhtimisel meilt läbi ja vabastas need, keda hoiti vangis, lasksid ka osa mässulisi

¹⁹ Aitsam nimetab seoses Haimre mõisa põletamisega 15 nime (lk. 137). Initsiaalidele vastab nende hulgas Jaan Seersant. Ta oli pärit naabruse Mõisamaalt, kus mainitakse ka karjanaist Leena Seersanti (lk. 136). Jaan Seersant rüüstas hiljem Märjamaal (lk. 138). Oma tunnistuses ütleb Andersen, et ta kuulis mõisa rüüstamisest ja põletamisest mõisatöolistelt: salk oli üleni relvastatud, punaste lippudega, tuli Märjamaa poolt, umbes 30 inimest. Üheaegselt tungiti härrastemajja ja valitsejamajja. Viimases oli kõik purustatud, valatud üle petroo-leumiga ja tahetud süüdata, kuid teenijate palvel loobutud. Oma tunnistuses mainib ta nimepidi 20 osalejat (ka Jaan Seersanti, EAA, 1905). Umbes pooled neist on ka Aitsami mainitud nimede hulgas.

²⁰ Seda kirjeldab Aitsam lühidalt, ilma kommenteerimata (lk. 180): “Pühapäeval [18.12] enne lõunat sõitis Paulus kahe kaaslasega Haimre mõisa, et seda üle võtta rahva valdusele ja valida mõisale valitseja. Haimre mõisa perekella alla kutsuti mõisarahvas kokku ja valitsejaks valiti senine valitseja Andersen.” Nii pidi Andersenil olema rohkem poolehoidu, kui võib oletada Aitsami mälestustest. Haimre mõisa kirjutaja Arthur Oldekop rõhutab oma tunnistuses, et mõisa töölised rüüstamisest osa ei võtnud (EAA 1905). A. O. oli Märjamaa koo-liõpetaja Georg Oldekopi poeg, sünd. 1886, väljaõppelt keemiainsener, läks enne 1914. aastat Venemaale ja jäi seal kadunuks (Deutsches Geschlechterbuch, Band 180, Limburg an der Lahn, 1979, lk. 461).

maha. Nii lasti maha ja haavati 17 seal, kus olime olnud vangis.²¹

Kuna nägin, et kõik ümbruse valitsejad ja autoriteedid põgenesid Tallinna, siis palusin luba kaasa minna, koos kogu perekonnaga, sest kõik ümbruskond oli täis röövleid ja bandiite, kes luurasid teede ääres, ründamaks jõukamaid inimesi. Meile anti 20 minutit reisi ettevalmistamiseks, mis polnud niisama lihtne, sest tahtsime natukegi käepäraseid asju kokku korjata. Panime lapsed võimalikult soojalt riidesse, sest oli 10 kraadi külma. Sõitsime kaks päeva Haapsallu. Meil olid sõdurid ees ja taga, see oli kilomeetripikkune põgenike ja vangide karavan. Teel lauldi ja lõbutseti, peale sõdurite oli palju noori inimesi, kes rõõmustasid selle üle, et sellest revolutsioonist terve nahaga pääsesid. Meie väljavaated polnud head: ilma rahata, ja meie vara oli hävitatud, ja nüüd pidime kõigest sellest lahkuma, teadmata, kas üldse saame tagasi pöörduda, nii et minu silmis oli see kurb reis. Teisest küljest lootsime tulevikus Jumala abile, ta oli meid ju aidanud armuliselt hädadohtudest üle. Sel reisil pidime sõitma üle ühe lahe. Jää kandis küll, aga ilm oli rahutu ja tekkisid umbes kahe küünra laiused praod, millest hobused pidid üle hüppama. Selle saani ees, kus olid minu kaks vanimat tütart, lõi üks hobune kartma, jooksis piki pragu, nii et see paistis olevat hädadohtlik, aga lõpuks said sõdurid ta kätte ja õnnelikult üle. Jääl tuli sõita umbes kaks miili, see oli peegelsile.²² Kõik läks hästi. Selle kahepäevase reisi peatustel saime tasuta toitu ja teed.

Pärast Haapsallu saabumist võtsid sõdurid ühe veduri ja mõned vagunid ning sõitsime ilma jaamades peatumata otse Tallinna. Seal pidime otsima ulualust eramajades, sest kõik võõrastemajad olid täis ja hinnalt tohutult kallid. Nii pidime magama kahes kohas ja sööma kolmandas. Ka jõululaupäeva pidasi-

me kolmes kohas: ühes sõime, teises oli meil jõulupuu. Meie riided olid väga halvas korras, eriti minul, kuna ma olin peaaegu kolm nädalat käinud ühes ja samas riietuses ning öösel olin sel ajal harva riidest lahti võtnud, nii et see oli kurb ja väljakannatamatu elu.²³

Otsustasin 28. detsembril politsei ja tuttavate hoiatustest hoolimata reisida koju. Minu abikaasa, mu vanuselt teine, 14-aastane tütar ja mu vanim poeg, kes oli ainult 10 aastat vana, sõitsime jälle meie mõisa. Saabusime kell 11 õhtul. Seal oli kontoris palju inimesi. Nad mängisid kaarte ja lasid meie sahvri tagavaradel hea maitsta, soolaliहतүнн oli peaaegu tühi, kuigi seal oli meie lahkumisel olnud 200 naela sealiha. Nad ütlesid seletuseks, et nad olid olnud seal igal öösel, et kaitsta mõisat rünnaku eest ja et teised patrullisid päeval. Keegi ei mõelnud tööle asuda. Esinesin oma varasemat autoriteeti ja sõltumatut olekut kasutades. Nad vaidlesid natuke vastu ja mõned mainisid kümnemehenõukogu. Ma väitsin, et see kõik on lollus ja täiesti ebaseaduslik, ning käskisin neil koju ära minna, ootama sündmuste arengut. Ainult üks mees, kes, muide, oli hea usklik inimene, pidi jääma öövahiks, mina ise mõisas politseiks. Selleks olin saanud politseiülemalt loa. See oli ka vajalik, et kord majja luua. Peale selle oli raske hankida vajalikke köögitarbeid ja mööblit, sest kogu majas oli vaevalt leida tervet tooligi. Üht ja teist tuli mõisa tiseril kokku liimida, aga üldse oli vähe seda, mida sai parandada, puudus eriti voodipesu. Me hoidsime julgust üleval ja töötasime edasi, paludes Jumalat, kes õnnistas meid ja lasi kõigel õnnestuda. Me olime terved. Seletasin samal õhtul rahvale, kelle ma olin kutsunud kontorisse, et see meeletu idee, et töölised on mõisa omanikud, on vale, ja et varsti tuleb sõjavägi meid ja ka omaniku huve kaitsma. Andsin ka käsu, et pärast kolmenädalast laisklemist peab järgmisel

²¹ Siin viitab Andersen nähtavasti 19. detsembri rünnakule Velisel (Eesti NSV ajalugu II, lk. 407). See rünnak tehti mõisnike 30-mehelise kaitsesalga või mustasajaliste poolt, nagu rahvas mõisnike kaitsesalku nimetas, koos kasakatega (Läänemaa, lk. 309). Aitsam kirjeldab seda pikemalt (lk. 188–198), nimetades 5 surmasaanut ja 10 raskesti haavatut, kellest 2 hiljem suri.

²² Nende tee on kulgenud nähtavasti osalt üle Matsalu lahe. Autor kasutab taani kaugusmõõtu miil, mis on 7,5 km, ta mõtleb ilmselt kaugust kilomeetrites (või verstades).

²³ Andersen liialdab siin umbes nädala võrra (Haimre põletati 15.12).

hommikul algama normaalne töö. Rahvas oli sõnakuulelik. Suurimad ässitajad arreteeriti, sest ka politsei oli tagasi, ja kõik läks vaikselt oma igapäevast rada.

Siiski tuli kaks nädalat hiljem pealinnast karistussalk kindral Bezobrazoviga eesotsas ja ka mõned kohtunikud ja ohvitserid. Siis püüti kinni need, kes polnud põgenenud. Suurimad kurjategijad lasti kohapeal maha, teised said 15 kuni 250 vitsahoopi. Ma pidin iga päev tunnistajaks olema rohkem kui kaks nädalat. Oli välja kuulutatud sõjaseisukord ja kõik toimus väga karmilt. Olin olnud tunnistajaks mõisa põlemisel ja seejärel karjamõisa laastamisel, ja lõpuks seal, kuhu mind vangina viidi. Kuna olin olnud 8 aastat teenistuses samas mõisas, tundsin ma kõiki ümbruskonna elanikke, kellest suur osa oli osalenud mässus. Me nägime tookord mässajate hulgas palju tuttavaid nägusid, niihästi meie kui ka naabermõisast. Nende rangete ülekuulamiste ajal olin natuke närviline ja samal ajal kurblik, olles iga päev sunnitud olema tunnistaja, kes peab rääkima tõtt, kusjuures ometi polnud mulle meelega järele see, et kõik need, enamikus noored mehed, lastakse maha või pekstakse neid nii hirmsalt. Viimati kuulsin, et minu kohta olivat öeldud, et ei tasuvat mind tunnistajana suurt üle kuulata, sest ma tunnistasin küll tõtt, aga lisasin alati midagi eriti head nende eksiteele viidud inimeste kohta. Ma teadsin, et see kõik oli juurdunud vana ehk nii-öelda päritud viha, mis oli välja purskunud, aga teisest küljest oli nina-meeste süü, et asi nii kaugele oli läinud. Need olid aga põgenenud Soome, hiljem ka Taani ja Rootsi.²⁴

Siiski tuli ka neile hirmuäratavatele karistuspäevadele lõpp. Aga missugust muret, viha ja häda need põhjustasid paljudes muidu kombelistes perekondades, mõnikord ka jõukamate hulgas, kui eksijateks olid kas pe-reisa ise või alaealine poeg! Sellega kaasnes

tõsiseid probleeme. Ja siis pärast viha kõikide tunnistajate vastu, kes olid neid üles andnud või kes enda päästmiseks pidid üles andma naabreid ja isegi sugulasi. Sellele järgnesid rasked päevad kõigi jaoks, ainult mõned mõisnikud tulid sel talvel tagasi, aga peaaegu keegi ei ehitanud maju üles, sest kindlustus-raha neile välja ei makstud.

Meie piirkonda oli jäänud kaks noort kõige hullemat mässulist, kel oli õnnestunud karistusest pääseda, sest nad olid siis elanud valenimede all. Nad luurasid mitu korda minu järele, et mulle kurja teha, aga Jumal lasi mind alati minna teist teed, kui nad ootasid, nii et tulin iga kord tervelt koju. Minu perekond oli nende kahe tõttu hirmul, nad olid ka varem karistatud ja elasid ainult varastamisest. Isegi politsei kartis arreteerimisi taas ette võtta. Paistis koguni, nagu ei tahaks Vene valitsus midagi teha kaitsmaks Eestimaa aadlikke. Valitses üldine rahulolematus, kuna mõisnikud ei saanud mingit hüvitust, ei mahapõletatud hoonete ega ka muude kah-jude eest. Nad olid sunnitud elama väikse-mates majades, ainult vähesed ehitasid jälle oma lossid üles. Minu mõisnik oleks võinud seda hõlpsasti teha, sest tal oli tookord 14 miljonit rubla ja peale selle ei olnud tal, vastupidi-selt paljudele teistele, läinud kaduma kogu inventar ja loomavara. Mässulised olid ainult võtnud mõisa hobused ja sõitnud nen-dega ringi, aga need leidsime kõik üles. Üks takk oli jäetud maha 70 km kaugusel, aga me saime ta kätte. Kadunud oli ainult üks vana regi ja peale selle kahe hobuse raken-did. Kuna sain teada, kes oli mõisa põlemise ajal röövitud rohkem, siis lasin need enda juurde kutsuda ja käskisin varastatud asjad ühel öösel tagasi tuua ning paigutada viljaai-da ukse ette. Tuli küll midagi, aga mitte kõik. Minu enda kaotus oli 3000 rubla väärtuses. Taotlesin küll Taani konsuli kaudu hüvitust,

²⁴ Siin räägib Andersen kohtumõistmisest Märjamaal, mille otsused saadeti täide 25. jaanuaril (Eesti NSV ajalugu II, lk. 415, kus on lisatud, et ülejäänud arreteeritud viidi edasi Haimre valda, kus ihunuhtlust sai veel 25 inimest). Seda kirjeldab ka Aitsam (lk. 283–287). Nagu eespool mainitud, nimetas Andersen üsna palju nimesid. Juurdluskokkuvõttes on neid vähe. 15.12. rüüstamise osavõtjate hulgas mainitakse järgmisi Haimre valla talupoegi: Jüri Allmann ja Karl Ammermann, Jüri Laube (püssiga, kisendas, et on tarvis süüdata valitse-jamaja). Mõisakirjutaja tundis peale nende ära veel Jaan Kurjamaa, Jüri Puntso ja Jaan Leetsi. Ammermann purustas paraadukse, Allmann maja aknaid (EAA 1905).

aga ta ei saanud ega tahtnud selle jaoks midagi teha. Oli palju juttu sellest, et mu tööandja peab mulle kõik rikkalikult heastama, aga tema tuli tagasi alles kolmveerand aastat hiljem ja tal oli selle asemel meie jaoks ainult halvaks panu ja pilget, tal oli vaid sellest kahju, et ta kallid maalid olid ära põlenud. Kõige kallima, mis oli Rafaelilt, olime aednikuga peitnud keldrisse liivahunnikusse ja selle sai omanik tervelt tagasi. Ta oli ka väga pahane selle peale, et oli sisse murtud veinikeldrisse ja ta kallid veinid olid põlengu ajal mässuliste poolt ära joodud. Kui kevadel lumi ära sulas, siis leidsime aiast palju terveid ja poolikuid veinipudeleid. Parun oli pärast seda olukorraga väga rahulolematu ja tahtis mõisa nii ruttu kui võimalik ära müüa. Sellal toimus naabruses üks kole röövkallaletung: selle ohvriks langes keskpäeval ühel väikese liiklusega teel üks mõisnik, kel oli kaasas 20 000 rubla. Röövolid lasksid algul maha ühe hobuse, seejärel koka, kes istus kutsari kõrval, ning lõpuks isanda. Kutsar sai ka haavata ja jäi teadvuseta lumele lamama. Nad võtsid teise hobuse koos reega ja sõitsid minema. Ka neid ei saadud kätte.²⁵

Pärast umbes kahe aasta möödumist tuli kogu mässuasi kohtu ette. Siis olid peaaegu kõik ninamehed tagasi koju tulnud ja politsei võttis nad kinni. See oli suurim protsess, mis kunagi sellel maal oli olnud. Meie kreisist kutsuti 115 tunnistajat, see võttis mitu päeva. Pidime andma vande, et räägime tõtt. Olime aga vahepeal hirmsatest elamustest palju unustanud ja meil ei olnud ka tahtmist kõike meenutada. Sellele lisandus, et kohtunikud, kes olid venelased, ei võtnud asja tõsiselt. Nii jäi see vormiasjaks ja need suured kurjategijad, nagu ka meie “president”, said ainult 2–3 kuud vangistust. Tunnistasin seda, mida ma tollest korrast mäletasin, aga kuna ma olin taanlane, siis oli minu tunnistusel nullväärtus, ja sama kehtis vist ka teiste suhtes.²⁶

Vello Helk

(1925)

Põgenes 1944 Saksamaale, 1945 Taani. Lõpetanud Århusi ülikooli ajaloo ja saksa keele alal 1956, ajaloodoktor 1966. Töötanud Taani Riigiarhiivis 1956–1990, alates 1970 eraarhiivide osakonna juhatajana, riigiarhivaari kohustetäitja 1977–1978. Tartu Ülikooli audoktor (1996). Peamine uurimisvaldkond: vastureformatsioon Põhjamaadel, ka Eestis, taani-norra õpireisid 1536–1813 ja reisialbumid, Taani aeg Saaremaal.

²⁵ Siin on juttu parun Budbergi tapmisest, mida kirjeldab Aitsam (lk. 348–351). Mõrvarid saadi siiski kätte (Aitsam, lk. 380–385).

²⁶ Mihkel Aitsam on kasutanud Läänemaa mõisate rüüstamise protsessi akte, juurdlusmaterjale ja sõjaväljakohtu andmeid (lk. 128), kust pärinevad tema paljud nimed. “President” Pauluse suhtes, kes oli juba tagaselja surma mõistetud, Andersen eksib. Vt. eespool, viide 5.